

«Золотий вік святоотцівської писемності»: грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст.

Дмитро Верланов, Полтавський національний технічний університет ім. Юрія Кондратюка

Період грекомовної патристики з IV по VI століття – це важливий етап доктринального становлення і укріплення християнської Церкви. На початку IV століття в Римській імперії відбуваються важливі соціально-політичні зміни, що позитивно позначилися на творчій роботі богословської думки. Духовна інтуїція Отців Церкви в пошуках відповідей на актуальні питання свого часу, спираючись на Божественне Об’явлення виражене у Священній Традиції й Святому Письмі, побудувала догматичну систему і залишила нам значну богословсько-філософську та морально-аскетичну спадщину. У статті здійснено спробу визначити витoki святоотцівської думки та її головні напрямки. Проаналізовано процес розв’язання складних філософсько-теологічних питань, з метою виявити їх гносеологічну складову.

З’ясовано, що головною передумовою пізнання, згідно Отцям Церкви, є катарсис – духовне очищення від гріха й пристрастей через дотримання Божих заповідей, аскетичного вдосконалення та самоконтролю. Джерела знання про Бога існують двох видів: природне (пізнання Бога з навколишнього світу) і надприродне (Божественне Об’явлення). Процес пізнання Бога через Його творіння також відбувається двома шляхами: чуттєвим і умоглядним. Чуттєвий дозволяє людині пізнавати Бога з навколишнього світу, проте цей шлях не є досконалим і має свої обмеження. Інша річ – умоглядне пізнання, коли людина умними силами душі занурюється в безтілесне. До цього виду належить самопізнання, тобто споглядання своєї душі, яка створена за образом і подобою Божою.

Результатом внутрішнього вдосконалення є здібність розрізняти природу речей, яку святі Отці називали «δίακρισις». Цей дар має релігійно-інтуїтивний характер і допомагає людині у самопізнанні, розрізненні добра і зла, а також правильному розумінні Божої волі. Володіючи цим даром, християнин правильно оцінює свої сили і правильно обирає засоби на шляху до спасіння.

Ключові слова: *гносеологія, Святе Письмо, Святе Передання, морально-аскетична література, аріанство, триадологія, самопізнання, дар розсудливості*

“The Golden Age of Patristics”: Hellenophonic Patristic Discourse in the 4th–6th Centuries

Dmytro Verlanov, Yuriy Kondratyuk Poltava National Technical University

In the early 4th century the Roman Empire suffered a number of important socio-political changes. The Edict of Milan (313), having recognised in full the existence of the Church and its rights for worship, declared religions toleration, and put the end to the era of persecutions, but at the same time actualised and reinforced the struggle of ideas between Christians and pagans. This controversy between Christians and pagans contributed immensely to process of the becoming of Christian intellectual culture. In order to answer the most burning questions and challenges of the time, the fathers of the Church deepened understanding and interpretation of the message of the Bible, created a large moral and ascetic literature, designed the dogmatic system. The main purpose of the present study is to specify the origins and main directions of patristic thought. In order to do this I examine how fathers of the Church solve complex philosophical and theological issues, focusing on the epistemic aspect of the issue.

According to the patristic tradition, the first step to acquire the true knowledge is to cleanse the self from every impurity of sin and passions. It is attained through keeping God’s commandments and maintaining ascetic efforts. The sign of correct spiritual growth is a specific ability to penetrate into nature of things, which the fathers call “δίακρισις”. The fathers of the Church and Christian writers of the epoch recognise this ability as a religio-intuitive. One who receives this gift of divine grace becomes able of self-knowledge, distinguishing between good and evil, and understanding of the will of God. A Christian who possesses it becomes fully aware of personal spiritual condition, and as a result becomes capable to make the right choice of the way of salvation. There are two sources of the knowledge of God: natural (from the experience of being into the world) and supernatural (divine revelation). The cognitive process therefore has two major aspects: sensual and speculative. The senses allow knowing God from his creation, as the mind or intellect enables man to contemplating of

incorporeal. The latter aspect enables one to self-knowledge or introspection and contemplation of the mind or soul, which has been created in the image and likeness of God.

The clarification of the Hellenophonic patristic discourse in 4th–6th centuries, on a large scale, allows reconstructing another important phenomenon of this period, known as the “Golden Age” of Patristics.

Keywords: *Arianism, epistemology, the gift of reasoning, Holy Scripture, Holy Tradition, moral ascetic literature, self-knowledge, triadology*

«Золотой век святоотеческой письменности»: грекоязычный патристический дискурс IV–VI вв.

Дмитрий Верланов, Полтавский национальный технический университет им. Юрия Кондратюка

В начале IV столетия в Римской империи происходят важные социально-политические изменения, связанные, в первую очередь, с предоставлением христианской Церкви прав и свобод, равных с правами и свободами национального культа, что положительно повлияло на творческую работу богословской мысли, позволив христианам после длительного периода гонений сосредоточиться на внутренней духовной жизни. Однако была и другая, отрицательная сторона этих изменений. Новое положение вещей способствовало быстрому распространению разных церковных идей и настроений. Поэтому, когда возникли арианские споры, они охватили всю Церковь и лишили ее спокойствия на целое столетие. В этот сложный для Церкви период духовная интуиция святых Отцов в поисках ответов на актуальные вопросы того времени построила и укрепила догматическую систему, достигла новых высот в толковании библейских текстов, создала морально-аскетическую литературу. В статье определяются истоки святоотеческой мысли, а также ее главные направления. Анализируется процесс решения сложных богословских и духовных вопросов, с целью выявить, насколько это возможно, гносеологическую природу этих творческих процессов.

Было выяснено, что главная предпосылка познания – это духовное очищение от страстей и греха, через соблюдение Божьих заповедей и аскетическое самосовершенствование. Результатом правильного духовного роста есть особая способность различать природу вещей, которую святые Отцы назвали «διάκρισις». Эта способность имеет религиозно-интуитивный характер и помогает человеку в самопознании, различении добра и зла, а также в понимании Божией воли. Источники знания про Бога бывают двух видов: естественный (познание Творца из окружающего мира) и сверхъестественный (Божественное Откровение). Процесс познания происходит двумя способами: чувственным и умозрительным. Чувственный способ позволяет человеку познавать Бога из Его творения, а умозрительный – это созерцание бестелесного. К последнему способу можно отнести самопознание, то есть созерцание своей души, которая создана по образу и подобию Божию.

Ключевые слова: *гносеология, Святое Письмо, Святое Предание, морально-аскетическая литература, арианство, триадология, самопознание, дар рассудительности*

Постановка проблеми.

Поняття «золотий вік» – «aurea saecula» вперше зустрічається в I ст. до н. е. у поемі Вергілія «Енеїда» (28, Aen. VI. 792 – 794). Ця міфологема про блаженне життя первісного суспільства стала метафорою, яка характеризувала найкращі періоди історії людства, періоди досягнень в культурі, мистецтві, науці тощо. Таке найменування справедливо отримала й епоха грекомовної патристики, яка в IV столітті досягла свого кульмінаційного розвитку, залишивши нам безцінну духовну спадщину. Золотий вік святоотцівської писемності був прославлений іменами великих богословів, таких як Атанасій Олександрійський, Василій

Великий, Григорій Богослов, Григорій Ниський, Іоанн Золотоустий, Кирило Іерусалимський, Теодорит Кирський, Дідім Сліпий, Амфілохій Іконійський, Кирило Олександрійський, Антоній Великий, Макарій Великий, Євагрій Понтійський та ін. Якщо в донікейський період богословська думка робила ще незграбні й обережні кроки, то починаючи з IV століття, під впливом зовнішніх факторів, зароджується новий етап її розвитку. Міланський едикт 313-го року легалізував християнство, наділивши його рівними правами з офіційною релігією імперії, й поклато початок новому періоду в історії як християнства, так і самої Римської імперії. Новий стан речей позитивно сприяв творчій роботі

богословської думки, а також поглибленню внутрішнього духовного життя. В процесі інтелектуального й емоційного засвоєння своєї віри, а також у вирішенні складних догматичних питань отці й вчителі Церкви, в силу свого духовного досвіду, освіти, індивідуальних здібностей, торують нові шляхи богословської думки, долають нові умоглядні рубежі. В пошуках відповідей на актуальні богословські питання свого часу, спираючись на тонку духовну інтуїцію, отці та вчителі Церкви намагаються не виходити за межі вчення, прийняте ними через Об'явлення, але разом із тим будують та укріплюють християнську догматичну систему, досягаючи нових висот у тлумаченні біблійних текстів, створюють морально-аскетичну літературу. Погляд на процес цих творчих пошуків, їх гносеологічну природу, дискурсивне розгортання мислення можуть стати у нагоді для подальшої реконструкції ще однієї важливої сторони періоду, який в історії філософії відомий як «Золотий вік» святоотцівської писемності.

Аналіз досліджень і публікацій.

Грунтовні і безпосередні історико-філософські та богословські дослідження даної проблематики є численними. «Золотий вік» святоотцівської писемності привертая увагу і ставав предметом більш чи менш детальної розробки багатьох філософів, богословів та істориків, таких як С. С. Аверінцев [1], Х. Арабадзис [30], В. В. Болотов [2], А. И. Бриллиантов [3], В. Н. Лосский [6], прот. Иоанн Мейендорф [7], К. Морескіні [8], А. І. Сидоров [9], А. А. Спаский [10], Г. В. Флоровский [11], І. Муцулас [32], Г. С. Пападопулу [35], Д. Цамис [36], В. Фидас [37], С. Филос [38], П. Христу [39] та ін. Головними контекстами, в яких здійснювалось обговорення цієї проблематики, були богословський та історико-філософський контексти.

Мета дослідження.

Метою дослідження є визначення принципів за якими відбувався грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст.

Виклад основного матеріалу.

Образ IV століття, з якого починається розквіт грекомовної патристики, постає перед нами, з одного боку, як період в якому християнська община вийшла з катакомб й отримала можливість вільного існування, з іншого – це часи церковних потрясінь, які були викликані новими ересьми і розколами, такими як донатизм, аріанство, аполінаризм, македоніанство, пневматомахія, пріскілліанство та ін. Безумовно, ересі з'являлись і в

попередні три століття існування християнської Церкви, але мали переважно локальний характер. Саме визнання Церкви Костянтином Великим та його увага до її внутрішнього життя, як зазначав А. В. Карташов, створили в межах імперії особливі комунікативні умови для швидкої передачі тих чи інших церковних настроїв і переживань [5, с. 7]. Тому в першій половині IV століття, коли з'явилась ересь олександрійського пресвітера Арія, яка стверджувала сотвореність Бога-Сина, вона спровокувала неабиякі заворушення, позбавивши спокою християнську Церкву майже на ціле століття. Це був один із найкритичніших етапів життя ранньої Церкви, в який, незважаючи на всі його негативні наслідки, з новою силою активізувалась богословська думка, поклавши початок чіткому формулюванню таких фундаментальних положень християнської віри, як триадологія, христологія та сотеріологія.

В пошуках богословських рішень отці спирались, в першу чергу, на авторитет Святого Письма як на одне з головних джерел Божественного Об'явлення. Тлумачення біблійних текстів завжди було і залишається основою богослов'я Церкви. Вже багато років в дослідницькій літературі прийнято розрізняти два протилежних герменевтичних напрямки, які сформувались ще в донікейський період і були представлені Олександрійською й Антиохійською школами. На тлумачні традиції цих шкіл певною мірою мали вплив праці юдейських коментаторів, а також екзегетичні засоби античних авторів. В Олександрійській школі, під впливом Платона і Філона Олександрійського, застосовувався алегоричний метод; в Антиохійській, спираючись на Аристотеля – історико-граматичний [31, с. 284]. Але такий чіткий розподіл між двома методами патристичної герменевтики був введений дослідниками як спрощення та узагальнення, тим самим поділивши Отців на два окремих, інколи навіть антагоністичних табори, що насправді не зовсім відповідає дійсності. Отці Церкви не наполягали на пріоритетному значенні якогось конкретного методу тлумачення біблійних текстів [34, с. 445; 31, с. 285-286]. Про це свідчить уважне ознайомлення з їх спадщиною. Наприклад, святий Григорій Ниський, який у своїй передмові до «Точного пояснення Пісні Пісень Соломона», розмірковуючи про методи пояснення Святого Письма, пише: «Ὁν τήν διά τῆς ἀναγωγῆς θεωρίαν, εἴτε τροπολογίαν, εἴτε ἀλληγορίαν, εἴτε τι ἄλλο τις ὀνομάζειν ἐθέλοι, οὐδέν περὶ τοῦ ὀνόματος διοισόμεθα, μόνον εἰ τῶν

ἐλωφελῶν ἔχοιτο νοημάτων» – «Згідно з наукою тлумачення, якщо побажає хто назвати це мовним зворотом чи алегорією, чи будь-чим іншим, не будемо сперечатися про найменування, тільки б дотримуватись корисних розумінь» [21, с. 757]. Аналогічне бачення має і святий Іоан Золотоустий – вихованець Антиохійської школи, один з кращих інтерпретаторів біблійних текстів. В «Бесідах на Псалми» він пише: «Εἰ δὲ χρὴ τι καὶ κατὰ ἀναγωγὴν εἰπεῖν, οὐ παραιτητέον. Τὰ μὲν γὰρ ἔστι καὶ θεωρήσαι· τὰ δὲ οὕτω δεῖ νοεῖν, ὡς εἴρηται μόνον» – «Коли потрібно пояснити що-небудь в переносному сенсі, то не треба відмовлятися від цього. Іноді потрібно (в словах Святого Письма) мати на увазі щось інше, а іноді потрібно розуміти їх тільки так, як вони сказані» [25, с. 126].

Згідно з думкою Золотоустого, Писання не є предвічним творінням Бога. Вони з'явилися в результаті аморального життя людини і втрати останньою Божої благодаті [26, с. 13]. Тобто Писання – це результат божественної поблажливості до охопленої хворобою гріха людської природи. Раніше Бог спілкувався з людиною не через Писання, а безпосередньо – «обличчям до обличчя». З причини ж нечестя людина втратила чистоту розуму (ἡ διάνοια), яка є однією з головних умов богопізнання [Там само, с. 13]. Щоб досягти успіху на шляху до вищої мудрості, необхідно очистити себе від пристрастей. Проте будь-яке знання завжди має частковий і вибірковий характер, а також може бути помилковим. Розкриття істини повною, приступною людині мірою, можливе тільки в есхатологічній перспективі [22, с. 703]. Допоки цього не сталося, щоб уникнути помилкових суджень, потрібно мати розсудливість. Відсутність же дару розрізняти (διαρεῖν) речі є причиною хибних поглядів язичників і еретиків [24, с. 581]. Головне ж зло – це неухважність до самого себе, до свого внутрішнього стану та процесів, які відбуваються в душі. Людина повинна налаштовувати себе як належить, каже Золотоустий, тому що «τὸν γὰρ νήφοντα οὐδὲν βλάπτει ποτὲ, ὥσπερ οὖν τὸν καθεύδοντα καὶ ῥαθυμοῦντα καὶ τὴν ἑαυτοῦ προδιδόντα σωτηρίαν οὐδὲν ὠφελεῖ» – «уважному нічого ніколи не шкодить, так само, як сплячому, безтурботному і тому, хто не піклується про своє спасіння нічого не приносить користі» [23, с. 255].

Варто зазначити, що Святе Письмо не було єдиною базою для розбудови християнської теології. Невід'ємною від Святого Письма є Священна Традиція – досвід і образ життя Церкви. Про важливу роль Традиція у становленні дог-

матичного богослов'я пише грецький патролог Стиліанос Пападопулос: «Ті богослови, які брали участь в полеміці і зберегли всю повноту Священної Традиції – створили православне богослов'я, а ті, які брали участь в полеміці і відкинули щось важливе з Традиції – закінчили еретичними теоріями» [35, с. 32-33; переклад мій – Д. В.]. Унаочненню цього можуть бути центральні дійові особи аріанських суперечок: головний натхненник антиринітарного вчення пресвітер Арій та його православний опонент святий Атанасій Великий. Арій був вихованцем антиохійської школи, аскетом і гарним організатором, отримав добру освіту, але не був значним богословом. На його погляди в основному мали вплив іудейській монотеїзм і аристотелівські ідеї абсолютної трансцендентності та статичності Бога, а також вчення Філона про тварність Слова, яким Бог створив світ [35, с. 114]. Арій стверджував, що Христос був створений Богом, а тому не є йому тотожний, маючи початок як і решта творіння. На відміну від Арія, святий Атанасій Великий відмовляється від виключно філософської постановки богословських проблем і звертається у своєму поясненні істини віри до Священної Традиції та Священного Писання. В своїй апологетичній праці «Слово проти язичників» він пише: «Αὐτάρκεις μὲν γὰρ εἰσιν αἱ ἄγια καὶ θεόπνευστοι γραφαὶ πρὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἀπαγγελίαν· εἰσὶ δὲ καὶ πολλοὶ τῶν μακαρίων ἡμῶν διδασκάλων εἰς ταῦτα συνταχθέντες λόγοι· οἷς ἕαν τις ἐντύχοι, εἴσεται μὲν πῶς τὴν τῶν γραφῶν ἐρμηνείαν, ἧς δὲ ὀρέγεται γνώσεως τυχεῖν δυνήσεται. ἀλλ' ἐπειδὴ τὰς τῶν διδασκάλων συντάξεις ἐν χερσὶ νῦν οὐκ ἔχομεν, ἀναγκαῖόν ἐστιν ἃ παρ' ἐκείνων ἐμάθομεν, ταῦτα καὶ ἀπαγγέλλειν καὶ γράφειν σοι» – «Достатньо і Святого та Богонатхненного Письма для пояснення істини, і блаженними нашими вчителями складено про це багато промов. І якщо хто буде читати їх, то знайде в них тлумачення Письма і зможе придбати бажане їм пізнання. Але оскільки не маємо в руках тепер творів цих вчителів, необхідно пояснити і повідомити тобі письмово те, чому навчився я з них» [13, с. 4]. Отже, ми бачимо, що Атанасій в своєму богослов'ї спирається як на Святе Письмо, так і на авторитет Священної Традиції, яка упродовж трьох попередніх століть плекала і зберігала вчення про Святу Трійцю. Атанасій з'єднав донікейську спадщину св. Ігнатія Богоносця, св. Іринія Ліонського, св. Діонісія Олександрійського та Теогноста, узагальнюючи та поглиблюючи тринітарні та христологічні положення їх

богослов'я [37, с. 263]. Це допомогло святителю богословські точно сформулювати вчення про Святу Трійцю, в якому він чітко визначив різницю між Богом і творінням, а також затвердив поняття єдиносущності (ή ὁμοουσιότης) Отця і Сина та їх іпостасної відмінності. В протистоянні ж з аріанською ересю святитель Атанасій стверджував, що «не від отців походить ця ересь [...] але щойно винайдена» – «μη ἐκ πατέρων εἶναι τὴν αἴρεσιν ταύτην [...] ἀλλὰ νῦν ἐφευρεθὲν» [14, с. 28; переклад мій – Д. В.].

Все своє життя святитель Атанасій присвятив своїй пастві та боротьбі за «тотожність божества й єдність сутності» – «ταυτότητα τῆς θεότητος, τὴν δὲ ἐνότητα τῆς οὐσίας» [14, с. 328]. Його зусилля з захисту та пояснення постулатів віри були схвалені отцями Першого Вселенського Собору в Нікеї (325 р.). Доробок Атанасія перейняли й продовжили розвивати його молодші сучасники, насамперед, отці-кападокійці, які завершили обробку догмата Святої Трійці.

Провідник кападокійського гуртка Василій ще за життя був названий Великим. Саме він є засновником кападокійського богослов'я, що стало продовженням нікейсько-атанасієвського, й яке доповнили і розширили Григорій Нисський та Григорій Богослов. Головною турботою Василя стала боротьба проти аріанської ересі, в процесі якої було поставлене завдання закласти міцні філософські та богословські підвалини вчення про Триєдиного Бога. Одна з головних суперечок цієї епохи – дискусія між Василієм та Евномієм і його прибічниками: останні були представниками ересі аномейства (радикальне аріанство). В своєму Слові-відповіді «Проти Евномія» Василій зазначає, що якби еретики задовольнялися «апостольською традицією й простотою віри» – «τῇ δὲ παραδόσει τῶν ἀποστόλων καὶ τῇ ἀπλότητι τῆς πίστεως», то не виникла б потреба взагалі вести цю богословську дискусію [15, с. 500]. Захищаючи православну тріадологію, Василій Великий торкається теми богопізнання, виводячи християнську гносеологію на новий рівень. Можливо до цього його спонукало твердження Евномія про те, що наш розум здатний осягнути Божественну природу [15, с. 540]. Всупереч цьому переконанню, Василій доводить, що єство Боже є непізнаваним й «перевершує всяку розумну природу» – «πᾶσαν λογικὴν φύσιν ὑπερβαίνειν» [15, с. 544]. Що стосується людського пізнання, то воно, згідно з Василієм, може бути або чуттєвим, або умоглядним: «або тілесними очима вдивлятися в пред-

мети видимі, або умною силою душі занурюватися в споглядання безтілесного» – «Ἐπειδὴ δὲ διπλοῦν τὸ προσέχειν τὸ μὲν, σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς ἐνατενίζειν τοῖς ὄρατοῖς, τὸ δὲ, τῇ νοεῖ τῆς ψυχῆς δυνάμει ἐπιβάλλειν τῇ θεωρίᾳ τῶν ἀσωμάτων» [16, с. 201]. Пізнання чуттєвим способом – це пізнання Творця через творіння, але такий спосіб має свої обмеження. Більш досконалий шлях – це пізнання Бога через самопізнання, тобто через пізнання свого внутрішнього світу. «Πρόσεχε οὖν σεαυτῷ» – «Пильнуй себе», – наголошує Василій Великий, – «зверни душевне око на дослідження себе самого» – «ἐπὶ τὴν οἰκείαν ἔρευναν στρέφε σου τὸ ὄμμα τῆς ψυχῆς» [16, с.209]. Самопізнання – це увага до своїх внутрішніх процесів, піклування про свою душу, очищення себе від гріховних побажань. Самопізнання допомагає людині побачити в собі потьмянілий образ Божий, в чистоті ума і душі пізнати свого Творця.

«Προσκυνοῦμεν οὖν Πατέρα, καὶ Υἱὸν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα, τὰς μὲν ιδιότητας χωρίζοντες, ἐνοῦντες δὲ τὴν θεότητα» – «Ми поклоняємося Отцю і Сину і Святому Духу, розділяючи особові властивості і єднаючи Божество», – пише назіанський богослов, друг та сподвижник Василя Великого Григорій [17, с. 1072]. Недарма його називають богословом Святої Трійці, яку він у своїх поетичних творах нарік «возлюбленою Трійцею» – «φίλη Τριάς» [20, с.1261]. Отже в центрі уваги святителя Григорія знаходяться тринітарні питання. Розмірковуючи над ними, святитель не створив якоїсь особливої богословської системи. Не маючи взагалі такої мети, він більше прагнув до усамітнення і умогляду. Але обставини часу змусили його брати участь в церковно-суспільному житті, в якому він виявив себе як чудовий проповідник і глибокий богослов. В часи бурхливих богословських суперечок святитель захищає Нікейську віру й наполягає, що не проповідує щось нове, але тримається того, що вже було висловлене отцями, і якщо і прояснює щось, то «не виходячи з даних нам меж» – «ἐπὶ τῶν ἡμετέρων ὅρων ἰστάμενοι» [18, с. 76] і тільки те, що було не до кінця розкрито, тому що не виникало раніше такої потреби [19, с. 193]. Варто зазначити, що святитель не залишає осторонь і христологічну тематику. Показовими в цьому плані є два його послання «До пресвітера Клідонія проти Аполлінарія» [19, с. 176-201]. Що ж стосується самого процесу розкриття істини, то Григорій радить бути обережними, бо людині дуже легко помилитися. Небезпека криється у самій людині: «ἢ γὰρ οὐκ ἐνελάμφθη νοῦς, ἢ λόγος

ἡσθένησεν, ἢ οὐκ ἐχώρησεν ἀκοῇ μὴ κεκαθαυμένη καὶ ὁμοίως ἐξ ἑνὸς τούτων καὶ πάντων χωλεύειν ἀνάγκη τὴν ἀλήθειαν» – «якщо непросвітлений ум, чи смисл слабкий, чи бракує слуху: від кожної з цих причин, так само як і від усіх разом, необхідно кульгає істина» [17, с. 448]. Тому в процесі пізнання необхідно бути уважним і докладати багато зусиль: «κρείσσον καμῆν ἐν τοῖς λογισμοῖς μετὰ τῆς ὁδηγίας τοῦ Πνεύματος, ἢ προχειρῶς ἀσεβῆσαι τὴν ῥαστώνην διώκοντα» – «краще знемогти в розміркуваннях під проводом Духу, ніж, гонячись за легкістю, без праці погодитись на нечестиві судження» [18, с. 1224]. Всі ереси за самою своєю суттю – це хибні судження та крайнощі, які Григорій порівнює з рослиною, що зігнулась набік, й яку вигинають у протилежний бік, «виправляючи кривизну кривизною» – «διαστροφῇ τὴν διαστροφὴν διορθουμένους» [17, с. 1072]. Тому потрібно знайти золоту «середину» – «μεσότητα», в якій захована істина, й не допускати помилкових крайнощів: «Μεσότητα δὲ ὅταν εἴπω, τὴν ἀλήθειαν λέγω» – «Коли ж кажу про середину, про істину кажу...» [Там само, с. 1072]. Поняття «середини» Григорій бере у Аристотеля, який визначав чесноту як дотримання середини [12, 1106b – 1107a; 25-35]. У Аристотеля, щоправда, це поняття постає у метафізичному, етичному та політичному контекстах, тоді як отці Церкви розширюють цей вжиток, застосовуючи його також у контексті богослов'я [33, с. 47].

Ще одна важлива віха святоотцівської думки – це морально-аскетична спадщина. Цієї тематики тією чи іншою мірою торкалась всі отці Церкви, але отці-пустельники говорять про особливий духовний досвід – досвід аскези, який й понині є зразком особистого вдосконалення християнина. Найбільш промовистими представниками цього напрямку є Антоній і Макарій Великі, Аммон Оксиринхський, Палладій Еленопільський, Астерій Амасійський, Євагрій Понтійський, Іоан Синайський та деякі ін.

У Макарія Великого знаходимо думку про те, що саме розумна душа («ὄφθαλμός τῆς ψυχῆς» – «око душі») має пріоритет розрізняти між добром і злом: «Ὡσπερ δὲ οἱ ἐξῶθεν ὀφθαλμοὶ προβλέπουσι μακρόθεν τὰς ἀκάνθας, καὶ τοὺς κρημνοὺς, καὶ τοὺς βόθρους· οὕτω καὶ ὁ νοῦς προβλέπει, γρηγόρος ὢν, τῆς ἀντικειμένης δυνάμεως τὰς τέχνας, καὶ τὰς ἐπισκευὰς, καὶ προσφαλίζεται τὴν ψυχὴν, ὡς ὀφθαλμός ὢν τῆς ψυχῆς» – «як зовнішні очі здалека бачать терни, і стромовини, і прірви; так ум, за швидкістю свого зору, передбачає підступи і наклепи супротивної сили, і будучи як би душевним оком, оберігає душу» [29, с. 528; пор. 4, с. 36]. Більш детально говорить про дар розрізнення преподобний Іоан Синайсь-

кий: «Розрізнення у новопочатківців є істинним самопізнанням; у середніх воно є чуттям розумної душі, яке безпомилково розрізняє між Господнім благом й природним, а також тим, що противно доброму; у досконалих – це знання, яке дане їм через Божественне просвітлення, й яке світильником своїм може просвіщати і те, що є темного в душах інших. Або ж, кажучи загально, в тому полягає і пізнається розрізнення, щоб точно й вірно осягати божественну волю повсякчас, на всякому місці й у будь-якій речі. Воно знаходиться в одних тільки чистих серцем, тілом й устами» [27, с. 1013; переклад мій – Д. В.].

Святоотцівське поняття розрізнення чи розсудливості, «διάκρισις», стало однією з головних християнських чеснот, без якої людина не може вдосконалитися у жодній іншій чесноті. Дар розрізнення має для людини сотереологічне значення: він допомагає християнину правильно оцінювати свої сили і правильно обирати засоби на шляху спасіння.

Висновки.

Підбиваючи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити наступні висновки:

По-перше, з'ясовано, що найважливішими факторами, які стимулювали перехід до безпосереднього й стрімкого розвитку богословської думки, були: легалізація Християнства на теренах Римської імперії (313 р.), що позитивно позначилося на творчій роботі богословської думки та поглибленні внутрішнього духовного життя; бажання осмислити свою віру і необхідність захистити її як від зовнішніх, так і від внутрішніх ворогів, а особливо – еретичних течій, що загрожували чистоті православного вчення.

По-друге, богословська думка у період грекомовної патристики IV–VI століття виходить на новий рівень і рухається у трьох основних напрямках: тлумачення Священних текстів, формування догматичної системи та створення морально-аскетичної літератури. Серед цих трьох напрямків екзегеза Святого Письма мала не тільки самостійне буття, але виступала спільним фундаментом як для догматичного й канонічного, так і морально-аскетичного вчення Церкви. Упродовж багатьох років у дослідницькій літературі прийнято ділити Отців Церкви згідно з їх герменевтичними уподобаннями на два окремих, інколи навіть ант агонічних, табори – «олександрійців» і «антіохійців». Але таке узагальнення із чітким розмежуванням є радше спрощенням і не відповідає дійсному стану речей, що стає очевидним, якщо звернутись безпосередньо до текстів святих отців, оскільки отці не наполягали на пріоритетному значенні якогось одного, конкретного методу тлумачення.

Божественне Об'явлення не обмежується лише Святим Письмом – також існує Священна Традиція, репрезентована віровченням та внутрішнім досвідом Церкви, що зберігаються й передаються віруючими від покоління до покоління. На прикладі святих Атанасія Великого і Григорія Богослова ми бачимо, що останні у своїй філософсько-богословській творчості спираються не тільки на Святе Письмо, але й на Традицію Церкви.

По-третє, під впливом вже зазначених факторів, отці створюють велику апологетичну та догматично-полемічну літературу, в якій знаходять своє вираження такі фундаментальні положення християнської віри як тріадологія, христологія та сотеріологія. Святоотцівські досягнення в побудові християнської догматики були підтвердженні авторитетом Вселенських Соборів і стали загальнообов'язковими для всіх віруючих. Варто додати, що з IV століття у першохристиянській спільноті відбуваються важливі внутрішні процеси, коли есхатологічні настрої втрачають свою гостроту, а центр інтелектуальної уваги зміщується передусім на питання сотеріології та гносеології.

По-четверте, головною гносеологічною передумовою відкриття істини є чистота життя. Думка отців була єдина в тому, що для істинного пізнання необхідна підготовка, тобто очищення від гріхів та вдосконалення у чеснотах, щоб просвітлений ум

став спроможний пізнавати Бога та його творіння. Джерела знання про Бога існують двох видів: природне (пізнання Бога з навколишнього світу) і надприродне (Божественне Об'явлення). Процес пізнання Бога через його творіння також відбувається двома шляхами: чуттєвим та умоглядним (Василій Великий). Чуттєвий дозволяє людині пізнавати Бога у навколишньому світі, проте, цей шлях є недосконалим, а отже має свої обмеження. Інша річ – умоглядне пізнання, коли людина розумними силами душі занурюється у безтілесне. До цього виду належить самопізнання, тобто споглядання своєї душі, яка створена за образом й подобою Божою. Самопізнання – це увага до своєї внутрішніх процесів, піклування про свою душу, панування над своїми помислами, очищення себе від гріховних побажань. Самопізнання допомагає людині досягнути у собі потьмянілий образ Божий, в чистоті ума і душі пізнати свого Творця (Василій Великий, Іоан Золотоустий, Макарій Великий).

По-п'яте, важливим сотереологічним та гносеологічним моментом є дар розрізнення природи речей, який святі отці назвали «*διὰκρίσις*». Він має релігійно-інтуїтивний характер і допомагає людині у самопізнанні, розрізненні добра і зла, а також правильному розумінні Божої волі. Володіючи цим даром, християнин здатен вірно оцінити власні сили та визначити й обрати необхідні засоби на шляху до спасіння.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Аверинцев С. С. Собрание сочинений / С. С. Аверинцев. – Киев: Дух і літера, 2006. – 912 с.
2. Болотов В. В. Лекции по истории Древней Церкви / В. В. Болотов // Том 3: История Церкви в период Вселенских Соборов. – Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1913. – 341 с.
3. Бриллиантов А. И. Лекции по истории древней Церкви / А. И. Бриллиантов. – М.: Директ-Медия, 2014. – 441с.
4. Добротолюбие: дополненное. В 5 т. – М.: Сибирская Благовонница, 2010. – 320 с.
5. Карташев А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М.: Эксмо, 2006. – 393 с.
6. Лосский В. Н. Боговидение / В. Н. Лосский. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2006. – 759 с.
7. Мейендорф И., прот. Введение в святоотеческое богословие / И. Мейендорфю – Изд. 4-е, испр. и доп. – Киев: храм прп. Агапита Печерского, 2002. – 360 с.
8. Морескини К. История патристической философии / К. Морескини. – М.: Издательство «Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина», 2011. – 864 с.
9. Сидоров А. И. Святоотеческое наследие и церковные древности / А. И. Сидоров // Том 1: Святыя отцы в истории Православной Церкви (работы общего характера). – М.: Сибирская Благовонница, 2011. – 432 с.
10. Спасский А. А. История догматических движений в эпоху Вселенских соборов / А. А. Спасский. – М.: Директ-Медия, 2015. – 898 с.
11. Флоровский Г. В. Восточные Отцы VI-го века: (Из чтений в Православном Богословском институте в Париже) / Г. В. Флоровский. – Париж, 1931. – 240 с.
12. Aristotle. *Ethica Nicomachea*, Edited by Ingraham Bywater. *Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis* / Aristotle. – Oxford: Clarendon Press, 1894. – 272 p.
13. Athanasius Alexandrinus. *Oratio sive contra gentes* / Alexandrinus Athanasius // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 25b. – Col. 3-96. – Paris, 1884.
14. Athanasius Alexandrinus. *Orationes adversus Arianos* / Alexandrinus Athanasius // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 26. – Col.12-525. – Paris, 1857.
15. Basilius Caesariensis. *Contra Eunomium* / Caesariensis Basilius // *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*. – Vol. 29b. – Col. 497-773. – Paris, 1857.
16. Basilius Caesariensis. *Homiliae et sermones* / Caesariensis Basilius // *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. – Vol. 31. – Col. 163-618. – Paris, 1885.

17. Gregorius Nazianzenus. *Orationes / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 35. – Col. 393-1252. – Paris, 1885.
18. Gregorius Nazianzenus. *Orationes / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 36. – Col. 5-664. – Paris, 1885.
19. Gregorius Nazianzenus. *Epistolae / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 37. – Col. 21-387. – Paris, 1862.
20. Gregorius Nazianzenus. *Poemata historica / Nazianzenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 37. – Col. 969-1451. – Paris, 1862.
21. Gregorius Nyssenus. *Comentarius in Canticum Canticorum / Nyssenus Gregorius // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 44. – Col. 755-1120. – Paris, 1863.
22. Joannus Chrysostomus. *Ejusdam de Incomprehensibili contra Anomoeos, absente Episcopo / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 48. – Col. 701-813. – Paris, 1862.
23. Joannus Chrysostomus. *Homiliae XXV in quaedam loca Novi Testamenti / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 51. – Col. 17-388. – Paris, 1862.
24. Joannus Chrysostomus. *Sermones octo in Genesim / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 54. – Col. 581-630. – Paris, 1862.
25. Joannus Chrysostomus. *Expositio in Psalmos / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 55. – Col. 35-527. – Paris, 1862.
26. Joannus Chrysostomus. *Commentarius in Sanctum Matthaeum Evangelistam / Chrysostomus Joannus // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 57. – Col. 21-472. – Paris, 1862.
27. Joannes Climacus. *Scala Paradisi / Climacus Joannes // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 88. – Col. 631-1165. – Paris, 1860.
28. Publius Virgilius Maronis. *Bucolica, Georgica, et Aeneis: Virgil.* – Boston: James Munroe & Company, 1857. – 600 p.
29. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus. *Homiliae // Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca.* – Vol. 34. – Col. 449-821. – Paris, 1903.
30. Αραμπατζής Χ. Α. *Χριστιανική γραμματεία και ερμηνεία Πατέρων.* – 1η έκδ. – Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2013. – 808 σ.
31. Δεσπότης Σ. *Ο κώδικας των Ευαγγελίων / Εισαγωγή στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και Πρακτική Μέθοδος Ερμηνείας τους.* – Αθήνα: Έκδόσεις «Αθως», 2007. – 492 σ.
32. Μουτσούλας Η. Δ. *Εισαγωγή εις την Πατρολογία.* – 1η έκδ. – Αθήνα: Γρηγόρη, 2009. – 246 σ.
33. Νικολαΐδης Α. Β. *Άκρα και μεσότητες / Από την αριστοτελική στην πατερική μεσότητα.* – Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, 2003. – 320 σ.
34. Παναγοπούλου Ι. *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη.* – Αθήνα: Έκδόσεις «Ακρίτας», 1994. – 472 σ.
35. Παπαδόπουλος Γ. Σ. *Πατρολογία (Δεύτερος τόμος) Εισαγωγή Δ' αιώνας / Έκδοση Β'.* – Αθήνα, 1999. – 768 σ.
36. Τσάμης Δ. Γ. *Εκκλησιαστική γραμματολογία και κείμενα πατερικής γραμματείας: Από την αποστολική εποχή μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου.* – 1η έκδ. – Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π. Σ., 2008. – 692 σ.
37. Φειδάς Β. Ι. *Εκκλησιαστική Ιστορία Α' / Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση / Έκδοση Γ'.* – Αθήνα: Έκδόσεις «Διήγησι» 2002. – 992 σ.
38. Φίλος Σ. *Πατρολογία: Πατέρες της εκκλησίας από τους τέσσερις πρώτους αιώνες.* – 1η έκδ. – Αθήνα: Πέργαμος, 2003. – 80 σ.
39. Χρήστου Π. Κ. *Εισαγωγή στην ελληνική πατρολογία.* – Θεσσαλονίκη: Κύρομάνος, 2003. – 155 σ.

REFERENCES

1. Averintsev, S. (2006). *Sobraniye sochineniy [Collected Works]*. Kyiv: Duh i litera [in Russian].
2. Bolotov, V.V. (1913). *Lekcii po istorii drevnej Tserkvi [Lectures on the History of the Ancient Church]*. Vol. 3. St. Petersburg: Merkushchev's printing house [in Russian].
3. Brilliantov, A.I. (2014). *Lekcii po istorii drevnej Tserkvi [Lectures on the History of the Ancient Church]*. Moscow: Direct Media [in Russian].
4. *Dobrotolyubiye: dopolnennoye [Philokalia: augmented]*. (2010). (Vols 1-5). Moscow: Siberian Blazvonvinnitsa [in Russian].
5. Kartashev, A.V. (2006). *Vselenskiye sobori [The Ecumenical Councils]*. Moscow: Exmo [in Russian].
6. Lossky, V.N. (2006). *Bogovideniye [God's vision]*. Moscow: Publishing House AST [in Russian].
7. Meyendorf, I. (2002). *Vvedeniye v svyatootecheskoye bogosloviye [Introduction to patristic theology]*. (4th ed., rev.). Kyiv: The temple of the Saint Agapit of Pechersk [in Russian].
8. Moreschini, C. (2011). *Istoriya patristicheskoy filosofii [The History of Patristic Philosophy]*. Moscow: GLK Publishing [in Russian].
9. Sidorov, A.I. (2011). *Svyatootecheskoye naslediyе i cercovniye drevnosti [Patristic heritage and church antiquities]*. Volume 1: *Holy Fathers in the history of the Orthodox Church*. Moscow: Siberian Blazvonvinnitsa [in Russian].
10. Spassky, A.A. (2015). *Istoriya dogmaticheskikh dvizheniy v epohu Vselenskih Soborov [The history of dogmatic movements in the era of the Ecumenical Councils]*. Moscow: Direct Media [in Russian].
11. Florovsky, G.V. (1931). *Vostochniye Otci VI-go veka: Iz chteniy v Pravoslavnom Bogoslovskom institute v Parije [Eastern Fathers of the sixth century: From the readings in the Orthodox Theological Institute in Paris]*. Paris [in Russian].
12. Aristotle (1894). *Ethica Nicomachea, Edited by Ingraham Bywater. Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis*. Oxford: Clarendon Press.
13. Athanasius Alexandrinus (1884). *Oratio sive contra gentes. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca.* (Vol. 25b, col. 3-96). Paris: Migne
14. Athanasius Alexandrinus (1857). *Orationes adversus Arianos. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca.* (Vol. 26, col. 12-525). Paris: Migne

15. Basilius Caesariensis (1857). *Contra Eunomium. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 29b, col. 497-773). Paris: Migne.
16. Basilius Caesariensis (1885). *Homiliae et sermones. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 31, col. 163-618). Paris: Migne.
17. Gregorius Nazianzenus (1885). *Orationes. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.35, col. 393-1252). Paris: Migne.
18. Gregorius Nazianzenus (1885). *Orationes. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 36, col. 5-664). Paris: Migne.
19. Gregorius Nazianzenus (1862) *Epistolai. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 37, col. 21-387). Paris: Migne.
20. Gregorius Nazianzenus (1862). *Poemata historica. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 37, col. 969-1451). Paris: Migne.
21. Gregorius Nyssenus (1863). *Comentarius in Canticum Canticorum. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol.44, col. 755-1120). Paris: Migne.
22. Joannus Chrysostomus. *Ejusdam de Incomprehensibili contra Anomoeos, absente Episcop. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.48, col. 701-813). Paris: Migne.
23. Joannus Chrysostomus (1862). *Homiliae XXV in quaedam loca Novi Testamenti. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.51, col. 17-388). Paris: Migne.
24. Joannus Chrysostomus (1862). *Sermones octo in Genesim. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 54, col. 581-630). Paris: Migne.
25. Joannus Chrysostomus (1862). *Expositio in Psalmos. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 55, col. 35-527). Paris: Migne.
26. Joannus Chrysostomus (1862). *Commentarius in Sanctum Matthaem Evangelistam. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol.57, col. 21-472). Paris: Migne.
27. Joannes Climacus (1860). *Scala Paradisi. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca* (Vol. 88, col. 631-1165). Paris: Migne.
28. Publius Virgilius Maronis (1857). *Bucolica, Georgica, et Aeneis: Virgil*. Boston: James Munroe & Company.
29. SS. Macarii ambo, Aegyptius et Alexandrinus (1903). *Homiliae. Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca*. (Vol. 34, col. 449-821). Paris: Migne.
30. Αραμπατζής, Χ.Α. (2013). *Χριστιανική γραμματεία και ερμηνεία Πατέρων*. [1η έκδ.]. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
31. Δεσπότης, Σ. (2007). *Ο κώδικας των Ευαγγελίων. Εισαγωγή στα Συνοπτικά Ευαγγέλια και Πρακτική Μέθοδος Ερμηνείας τους*. Αθήνα: Έκδόσεις «Αθως».
32. Μουτσούλας, Η.Δ. (2009). *Εισαγωγή εις την Πατρολογία*. [1η έκδ.]. Αθήνα : Γρηγόρη.
33. Νικολαΐδης, Α.Β. (2003). *Άκρα και μεσότητα. Από την αριστοτελική στην πατερική μεσότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
34. Παναγοπούλου, Ι. (1994). *Εισαγωγή στην Καινή Διαθήκη*. Αθήνα: Έκδόσεις «Ακρίτας».
35. Παπαδόπουλος, Γ.Σ. (1999). *Πατρολογία (Δεύτερος τόμος) Εισαγωγή Δ' αιώνας. Έκδοση Β'*. Αθήνα.
36. Τσάμης Δ. Γ. (2008). *Εκκλησιαστική γραμματολογία και κείμενα πατερικής γραμματείας: Από την αποστολική εποχή μέχρι το τέλος της βυζαντινής περιόδου*. [1η έκδ.]. Θεσσαλονίκη: Πουρναράς Π. Σ..
37. Φειδάς, Β.Ι. (2002). *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'. Από την Εικονομαχία μέχρι τη Μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Έκδόσεις «Διήγησι».
38. Φίλος, Σ. (2003). *Πατρολογία: Πατέρες της εκκλησίας από τους τέσσερις πρώτους αιώνες*. [1η έκδ.]. Αθήνα: Πέργαμος.
39. Χρήστου, Π.Κ. (2003). *Εισαγωγή στην ελληνική πατρολογία*. Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος.

Верланов Дмитро Сергійович

Аспірант

Полтавський національний технічний університет

ім. Юрія Кондратюка

36000, Полтава, Першотравневий проспект, 24

Verlanov Dmytro

Postgraduate student

Yuri Kondratyuk Poltava National Technical

University

24, Pershotravnevyi prospekt, Poltava, 36000, Ukraine

Email: dmitriympk@gmail.com

Цитування: Верланов Д. С. «Золотий вік святоотцівської писемності»: грекомовний патристичний дискурс IV–VI ст. / Д. С. Верланов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2019. – Т. 22. – № 6. – С. 22-30.

Citation: Verlanov, D.S. (2019). «Zoloty vik sviatoottsivskoi pysemnosti»: hrekomovnyi patrystychnyi dyskurs IV–VI st. [“The Golden Age of Patristics”: Hellenophonic Patristic Discourse in the 4th–6th Centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (6), 22-30.

Стаття надійшла / Article arrived: 10.05.2019

Схвалено до друку / Accepted: 08.06.2019